

شبکه معنایی ریشه "سجد" در کاربردهای قرآن کریم

حبیب رضا ارزانی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۵

تاریخ تایید: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱

چکیده:

در هشتاد و یک آیه از کلام الله مجید به ریشه (سجد) و مشتقات آن پرداخته شده است؛ اگرچه می توان مساله سجده را در برخی دیگر از آیات قرآن نیز جستجو کرد؛ اما تحقیق حاضر با توجه به تقارب تفسیری بیشتر آیات سجده، تنها به بررسی آیات ۸۱ گانه سجده در قرآن پرداخته است؛ تا جایگاه و اهمیت ویژه مسجد و شبکه معنایی آیات مزبور را مورد مطالعه و واکاوی قرار دهد. مسجد، محوری ترین رکن جامعه اسلامی و عامل ایجاد وحدت، ایمان و همدلی است. آیات سجده در ۳۲ سوره مکی و مدنی از قرآن و مجموعاً مشتقات ریشه (سجد)، ۹۲ مرتبه در هشتاد و یک آیه ی قرآن، تکرار شده اند؛ این آیات را می توان در ۱۲ مقوله: سجده همگانی، عدم سجده ابلیس، ظالم ترین ظالمان، توجه به قبله، سجده شکر، حریم مسجد، آبادانی مسجد، معراج از مسجد به مسجد، حمایت از عبادتگاه ها، مسجد ضرار، تحقق وعده الهی و مسجد یادمان طبقه بندی کرد. با ایجاد ارتباط معنایی میان مقوله های دوازده گانه، محور بودن مسجد، رعایت حریم آن و توجه به قبله (مسجد الحرام) به خوبی روشن می شود. یکی از مهمترین عوامل ایجاد و احداث مساجد نیز انس و ارتباط با پروردگار است. سجده نیز نزدیک ترین حالت قرب مخلوق به خالق است، از این رو آبادگران مسجد نیز شرایط ویژه ای دارند و کسانی که قرار است نام آنها در تمدن ایمانی الهی، به یادگار بماند، با ایجاد بنای مسجد، این احیاگری، مانایی می یابد. معراج پیامبر از مسجد به مسجد بیان می شود؛ اراده خداوند بر حمایت از تمامی مکان های عبادی از جمله مساجد است و وعده ی الهی به مومنان، در قالب ورود به مسجد الحرام و انجام شعایر و مناسک عبادی، محقق می شود. از دیگر سو ابلیس به جهت استنکاف از سجده، از درگاه الهی رانده شده و کسانی که مسیر او را پیروی می کنند، حتی اگر مسجد هم بسازند، مسجد آنان مرکز اضرار به مسلمین شده و نابودی آن از بقا، زینده تر است، و در نهایت کسانی که مانع رفتن مومنین به مسجد می شوند ظالم ترین ظالمانند.

کلیدواژه‌ها: شبکه معنایی، آیات سجده، مساجد

۱- مقدمه و بیان مسئله

از بررسی تمام ۸۱ موردی که ریشه (سجد) در آن به کار رفته است؛ می توان به کاربرد الفاظ و عبارات در معانی زیر اشاره نمود که با فراوانی متفاوت در آیات مذکور، تکرار شده اند؛ سجده کردن فرشتگان بر خداوند، مسجد خانه خدا، عدم سجده بر خورشید و ماه، آماده سازی و تطهیر مساجد برای عبادت، توجه و رویگردانی به سوی مسجدالحرام (قبله)، امر به سجده کردن حضرت مریم (سلام الله علیها) همراه با راعین، سجده برای شکرگزاری، عدم قتل و قتال در مسجدالحرام، عدم مباشرت با همسر حین اعتکاف در مسجد، عمران مسجد توسط مومنان، عدم آبادانی مسجد توسط مشرکان، سجده نکردن ابلیس، مسجد ضرائز، اراده خداوند بر حفظ و نگاهداشت عبادتگاه ها، معراج از مسجد، بنای مسجدی برای اصحاب کهف^{۲۲} و برخی معانی دیگر.

مسلمانان بر این عقیده اند که هر آنچه مربوط به هدایت انسان است، در قرآن وجود دارد. بر اساس آموزه های قرآن، مساجد خانه های خدا بر روی زمین هستند؛ که بر پایه ی تقوا بنا شده و اراده خداوند بر حفظ و نگاهداشت آنها قرار گرفته است. از اینرو عمران و آبادانی مساجد نیز شرایط خاصی را طلب می کند و هر کس نمی تواند عهده دار آن شود. شاید از آنجا که برترین عمل عبادی برای تقرب به خداوند، حالت سجده است؛ نامگذاری مسجد نیز که از ریشه (سجد) گرفته شده است؛ بر همین اساس باشد.

ریشه (س ج د) و مشتقات آن، هشتاد و یک مرتبه در قرآن آمده است. این ریشه، بیشتر به صورت های زیر در قرآن به کار رفته است. اسجدوا، فسجدوا، سجدا، مساجد، المساجد، مسجد، المسجد، السجود، لا یسجدون، لاسجد، ساجدین، ساجدا، نسجد، یسجدان و ....

^۷ بقره، ۳۴.

^۸ جن، ۱۸.

^۹ نمل، ۲۴.

^{۱۰} بقره، ۱۲۵.

^{۱۱} اعراف، ۲۹.

^{۱۲} آل عمران، ۴۳.

^{۱۳} انسا، ۱۵۴.

^{۱۴} بقره، ۱۹۱.

^{۱۵} بقره، ۱۸۷.

^{۱۶} توبه، ۱۹.

^{۱۷} توبه، ۱۷.

^{۱۸} اعراف، ۱۲.

^{۱۹} توبه، ۱۰۷.

^{۲۰} حج، ۴۰.

^{۲۱} اسراء، ۱.

^{۲۲} کهف، ۲۱.

^۱ (وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ؛ و نه هیچ دانه ای در تاریکی های زمین و نه هیچ تر و خشکی وجود دارد، جز اینکه در کتابی آشکار) در کتاب علم خدا) وجود دارد. انعام، ۵۹.

^۲ (وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا؛ و اینکه مساجد از آن خداست، پس هیچ کس را با خدا نخوانید) جن، ۱۸.

^۳ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ: هرگز [برای عبادت و نماز] در آن مسجد نایست، قطعاً مسجدی که از نخستین روز بر پایه تقوا بنا شده شایسته تر است که در آن [به نماز و عبادت] بایستی، در آن مردانی هستند که خواهان پاکیزگی [و طهارت جسم و جان] هستند؛ و خدا پاکیزگان را دوست دارد. (توبه، ۱۰۸).

^۴ حج، ۴۰.

^۵ توبه، ۱۹.

^۶ علق، ۱۹.

شده است. مسجد نمونه و الگو از منظر آیات و روایات، توسط علی نیکویی (۱۳۹۷)، مورد دقت نظر و بررسی قرار گرفته است.

احکام فقهی حقوقی مسجد، در مقاله علی اکبر محمدزاده (۱۳۹۶)، مورد پژوهش قرار گرفته است. احکام ساختن و پیراستن مسجد، توسط فاطمه تسخیر (۱۳۹۶)، به رشته تحریر درآمده است. بررسی ویژگی های معماری و هنر ادوار مختلف در مسجد جمعه اردبیل، توسط معصومه بیدبرگ و دیگران (۱۳۹۸)، نگاشته شده و به بعد هنری و معماری مسجد جمعه اردبیل به طور خاص می پردازد. مقاله مسجد جلوه گاه هنر اسلامی، توسط غلامعلی حاتم (۱۳۷۶) و مقاله مسجد، نمونه هنر دینی در اسلام، الگ گرابار؛ مترجم: محمد سعید حنایی کاشانی، (۱۳۷۳)، نیز به بعد هنری مساجد و تبیین هنر دینی می پردازد.

همانگونه که مشاهده می شود مساله مسجد از مناظر مختلف فقهی، هنری، معماری، عبادی، اجتماعی، فرهنگی و ... مورد بررسی قرار گرفته است. حتی در بسیاری از تحقیقات در آیین قرآن و روایات، مساله مسجد، مورد پردازش قرار گرفته است. در بخش شبکه معنایی آیات مختلف قرآن نیز می توان به تحقیقاتی چون: معاشناسی شرک در قرآن کریم توسط عبدالهادی فقهی زاده (۱۳۹۳)، معاشناسی سیستماتیک و رسم شبکه معنایی واژه قانون و مترادفات آن در قرآن کریم، توسط نصر الله شاملی و دیگران (۱۳۹۰)، شبکه معنایی اخلاق سینه در قرآن توسط اعظم پرچم و پروین فنایی (۱۳۸۸)، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد مهدی مطیع، با عنوان: شبکه معنایی سنن الاهی در قرآن کریم (۱۳۹۲) و پایان نامه کارشناسی ارشد علی اسدی اصل، با عنوان: بررسی معاشناسانه معروف و منکر و حوزه های معنایی آن در قرآن (۱۳۹۳) اشاره نمود.

در این مقاله، مقوله بندی نوینی از آیات سجده ارایه شده است تا بتوان رابطه ی معنایی آیات سجده با مسجد را مورد دقت و

با بررسی آیات پیش گفته روشن می شود که شارع مقدس، برخی از الفاظ و عبارات را بیشتر از دیگر الفاظ به کار برده است. از اینرو مفاهیم و معانی به کار برده شده نیز فراوانی بیشتری پیدا کرده اند. آیا می توان این فراوانی را دلیلی بر تاکید بیشتر پروردگار، بر این معانی دانست؟ آیا از بررسی و واکاوی آیات سجده در قرآن، می توان به شبکه ای معنایی دست یافت؟ اگرچه ریشه ها و کلمات دیگری (مانند: بیت، عبد، اطاعت، صلاه و ...) نیز در قرآن به کار رفته اند که به طور مستقیم یا غیر مستقیم به مساله ی مسجد، عبادتگاه و پرستش پروردگار می پردازند، اما تحقیق پیش رو در پی آن است تا جایگاه و شبکه معنایی مسجد را به طور خاص، از منظر آیات سجده، مورد بررسی و دقت نظر قرار دهد. از دیگر سو در این پژوهش واژگان: مسجد، المسجد، مساجد و المساجد نیز که جملگی از مشتقات ریشه (سجد) می باشند، مورد واکاوی قرار گرفته اند.

۲. پیشینه پژوهش

با واکاوی کتب، دانشنامه ها، دایره المعارف ها و مقالات، به نظر می رسد، مسجد و آیات قرآنی، مورد پژوهش های گوناگونی قرار گرفته اند؛ کتاب مسجد طراز اسلام: مرانامه مسجدی ها در آیه ها، روایت ها، حکایت ها و بیان ها، توسط علی اعوانی (۱۳۹۵)، به بیان مرانامه اهالی مسجد از منظر آیات و روایات پرداخته است. کتاب مسجد، توسط عباس مشیری (۱۳۹۴)، کتاب جایگاه مسجد در فقه امامیه توسط زینب فریدونی (۱۳۹۷) و کتاب مسجد در آیین قرآن و روایات توسط خسرو تقدسی نیا (۱۳۹۰) به جایگاه و اهمیت مسجد می پردازند.

نقش مسجد و امام جماعت در توسعه اهداف فرهنگی اسلام، توسط عبدالهادی فقهی زاده و دیگران (۱۳۹۵) مورد واکاوی قرار گرفته است. مسجد طراز اسلامی از منظر امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری توسط محمدحسن جعفرزاده (۱۳۹۵) بررسی

بررسی قرار داد و پس از کشف رابطه، کیفیت و نوع ارتباط نیز مورد نظر می باشد. به بیان دیگر در این پژوهش سه مساله، مقوله بندی آیات سجده، معناداری ارتباط و کیفیت رابطه مورد کاوش قرار گرفته است تا بر اساس آن بتوان شبکه معنایی مسجد در آیات سجده را مشخص نمود. از این رو پژوهش حاضر در نوع خودش، پژوهشی نوین است و می تواند عرصه های نوینی را در پژوهش های متون مقدس به روی پژوهشگران بگشاید.

۳- مبنای نظری پژوهش

قرآن: از ریشه (قرء) می باشد و به معنای مَقْرُوء یا خوانده شده است. قرآن مجموعه آیتی است که از اوائل بعثت تا اواسط سال رحلت بتدریج و بر حسب حوادث و احتیاجات روز نازل و بوسیله کاتبین وحی تحریر گردیده است. قرآن بدون شک با نقل متواتر از آن حضرت (ص) به ما رسیده است و در مصحف ها گرد آوری شده است. کلمه قرآن هم به الفاظ قرآن و هم به معانی آن اطلاق می شود. این کتاب نخستین منبع اسلامی است. این کتاب آسمانی مشتمل بر ۶۲۳۶ آیه، ۱۱۴ سوره و ۳۰ جزء است. قرآن در بردارنده ی کتب آسمانی پیشین و کتاب هدایت برای تمام جهانیان است.^۵

آیات سجده: سجود در لغت بمعنی تذلل، خضوع و اظهار فروتنی است و در شرع نهادن جبهه است بر زمین^۶ با قصد تعظیم و آن یکی از ارکان واجبه نماز است.^۷ از نظر فقهی گذاشتن پیشانی،

بینی، کفها، زانوها و انگشتان دستها بر زمین است. منظور از آیات سجده در این پژوهش، تمامی آیتی هستند که ریشه (س، ج، د) و مشتقات آن را در بردارند. این آیات مجموعاً ۸۱ آیه است. ممکن است با آمدن ترکیب «آیات سجده»، تبادل ذهنی به سمت آیات چهارگانه ای برود که در چهار سوره آمده اند و هر یک در بردارنده یک آیه با سجده واجب هستند؛ اما با توضیحی که گذشت، مشخص شد که منظور از آیات سجده در پژوهش، آیات هشتاد و یک گانه ای است که به توضیح آن خواهیم پرداخت. این آیات هم در سوره های مکی و هم در سوره های مدنی، وجود دارند. تکرار این آیات در برخی از سوره ها، بیش از چند مرتبه است؛ در صورتی که در برخی از دیگر سوره ها، تنها یک بار آمده است^۸ و در برخی از سوره ها هم اصلاً به آن پرداخته نشده است.^۹

مساجد: (مساجد)، جمع مکسر (مسجد) است. مسجد در لغت اسم زمان و مکان از ریشه (سجد) است. مکانی که در آن سجده می کنند و هم به اعتبار سجود یعنی جای نماز گزاردن است و نیز گفته شده (مساجد) قسمت هایی از بدن انسان که در حال سجده بر زمین قرار می گیرد مثل: پیشانی، بینی، دو کف، دو زانو و دو پای (هفت موضع واجب و بینی هم مستحب است).^{۱۰} و در اصطلاح، به مکانی گویند که صاحب ملک بر آن صیغه

^۹ سوره هایی که سجده واجب دارند، عبارتند از: سوره نجم، ۶۲؛ سوره علق، ۱۹؛ سوره سجده، ۱۵؛ سوره فصلت، ۳۷.

^{۱۰} رک. بقره، ۳۴، ۱۲۵، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۸۷؛ توبه، ۱۷، ۱۹، ۱۰۷، ۱۰۸؛ حجر، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳ و ...

^{۱۱} رک. مائده، ۲؛ رعد، ۱۵؛ مریم، ۵۸؛ نجم، ۶۲؛ الرحمن، ۶ و ...

^{۱۲} رک. فلق، قدر، ناس و بسیاری از دیگر سوره ها.

^{۱۳} مصطلحات الفقه و معظم عناوین الموضوعیه، ص ۴۷۹، مشکینی اردبیلی، علی.

^{۱۴} ترجمه و تحقیق مفردات الالفاظ القرآن، ج ۲، ص ۱۸۵، راغب اصفهانی، حسین ابن محمد.

^۱ کتاب العین، ج ۵، ص ۲۰۶، فراهیدی، خلیل بن احمد.

^۲ فرهنگ معارف اسلامی، ج ۳، ص ۱۴۷۳، سجادی، جعفر.

^۳ التعریفات الفقهیه، ص ۱۷۲، مجددی برکتی، محمد عمیم الاحسان.

^۴ فرهنگ شیعه، ص ۳۷۶، خطیبی کوشکک، محمد.

^۵ اعراف، ۱۵۷.

^۶ قاموس قرآن، ج ۳، ص ۲۲۵، قرشی، علی اکبر.

^۷ تهذیب اللغة، ج ۱، ص ۳۰۰، ازهری، محمد بن احمد.

^۸ فرهنگ معارف اسلامی، ج ۲، ص ۹۹۰، سجادی، جعفر.

(۲ مرتبه)، رعد (۱ مرتبه)، حجر (۶ مرتبه)، نحل (۲ مرتبه)، اسراء (۴ مرتبه)، كهف (۲ مرتبه)، مریم (۱ مرتبه)، طه (۲ مرتبه)، حج (۵ مرتبه)، فرقان (۲ مرتبه)، شعراء (۲ مرتبه)، نمل (۲ مرتبه)، سجده (۱ مرتبه)، ص (۳ مرتبه)، زمر (۱ مرتبه)، فصلت (۱ مرتبه)، فتح (۳ مرتبه)، ق (۱ مرتبه)، نجم (۱ مرتبه)، رحمن (۱ مرتبه)، قلم (۲ مرتبه)، جن (۱ مرتبه)، انسان (۱ مرتبه)، انشقاق (۱ مرتبه) و علق (۱ مرتبه).

كلمات مسجد، المسجد، مساجد و المساجد نیز مجموعاً ۲۴ مرتبه در میان آیات سجده تکرار شده است.

مقوله های مفهومی آیات سجده:

۱. سجده همگانی آفریدگان برای خدا

هر کس^۴ و هر چیز^۵ که در زمین و آسمان است، بر خداوند سجده می کنند. از اینرو سجده کردن تنها مربوط به انسانها یا جنیان (طویف دارای اختیار) نیست؛ بلکه خورشید، ماه، ستارگان، کوهها و درختان نیز بر خداوند سجده می کنند.

(أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ: آیا ندیدی تمام کسانی که در آسمانها و کسانی که در زمینند برای خدا سجده می کنند؟! و همچنین) خورشید و ماه و ستارگان و کوهها و درختان و جنبنندگان، و بسیاری از مردم! اما بسیاری (ابا دارند، و) فرمان عذاب درباره آنان حتمی است^۶.

^۴ رک. رعد، ۱۵.

^۵ وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ: (نه تنها سایه ها، بلکه) تمام آنچه در آسمانها و زمین از جنبنندگان وجود دارد، و همچنین فرشتگان، برای خدا سجده می کنند و تکبر نمی ورزند.

نحل، ۴۹.

^۶ حج، ۱۸.

مسجد را بخواند و در آن نماز بگذارد! مساجد، خانه های خدا بر روی زمین هستند! از اینرو برای مسلمانان جایگاهی ویژه دارند و مسلمین از هر فرقه و مذهبی، آنها را گرامی داشته و تکریم می کنند. از دیگر سو بر اساس توصیه های پیامبر اعظم (ص)، بهترین مکان برای اقامه نمازها و نمازهای روزانه در مسجد است^۱.

شبکه معنایی آیات سجده: منظور از شبکه معنایی در این پژوهش، ارتباط منسجم معنایی واژگان و معانی است. درهم تنیدگی و ایجاد نه تنها یک رابطه، بلکه روابط متعدد معنایی، که به نوعی با فهم هر یک از آنها، عمق و ژرفایی کلان مفهوم ها، روشن تر می شود. به مجموعه این معانی و ارتباطات سازمان یافته ی شبکه ای موجود میان آنها، شبکه معنایی می گوئیم.

پر واضح است که در تحقیق حاضر، تنها به بررسی شبکه معنایی آیات سجده در قرآن و مسجد می پردازیم. اگرچه نگارنده بر این عقیده است که میان بسیاری از الفاظ، معانی و مفاهیم قرآن، روابط گسترده و عمیقی وجود دارد که بسیاری از آنها در طول زمان با گسترش علوم و بسیاری نیز به اندازه ی صفای باطن مخاطب قرآن، روشن می گردد.

۴- نمای کلی آیات سجده

آیات هشتاد و یک گانه سجده، در ۳۲ سوره قرآن، قرار دارند. با توجه به اینکه در برخی از آیات، دو مرتبه ریشه (سجد) تکرار شده است؛ مجموعاً ۹۲ مرتبه تکرار ریشه (سجد) و مشتقات آن را در قرآن داریم. پراکندگی و فراوانی آیات سجده در سوره های قرآنی، به ترتیب زیر می باشد.

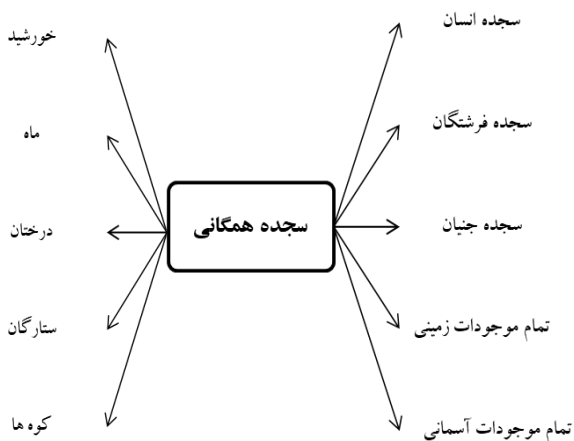
بقره (۱۱ مرتبه)، آل عمران (۲ مرتبه)، نساء (۲ مرتبه)، مائده (۱ مرتبه)، اعراف (۷ مرتبه)، انفال (۱ مرتبه)، توبه (۸ مرتبه)، یوسف

^۱ التعریفات الفقہیة، ص ۲۰۴، مجددی برکتی، محمد عمیم الاحسان.

^۲ جن، ۱۸.

^۳ لا صلاة لجار المسجد الا في المسجد؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۳، ص ۳۵۷، نوری، میرزا حسین.

نکته جالب توجه این است که در قیامت، کافران، دعوت می شوند تا در مقابل پروردگار سجده کنند ولی به جهت کبر و نخوتی که در آنان وجود دارد، نمی توانند سجده کنند و همین مساله باعث می شود که آنان سزاوار آتش می شوند!

۲. عدم سجده ابلیس از روی کبر و نخوت

در کنار سجده همگانی تمام موجودات از انسان، جن و فرشتگان تا کوه، خورشید، ماه و ستارگان، عدم سجده ابلیس نیز موضوع برخی از آیات سجده است!

(وَ إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَ اسْتَكْبَرَ وَ كَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ: و (بیاد کن) هنگامی را که به

است و در حال سجده و قیام، از عذاب آخرت می ترسد و به رحمت پروردگارش امیدوار است؟! بگو: «آیا کسانی که می دانند یا کسانی که نمی دانند یکسانند؟! تنها خردمندان متذکر می شوند. زمر، ۹.

۱۰. یَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَ يُدْعُونَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ، خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ تَرْهُقُهُمْ ذُلًّا وَ قَدْ كَانُوا يُدْعُونَ إِلَى السُّجُودِ وَ هُمْ سَالِمُونَ: (به خاطر بیاورید) روزی را که ساق پاها (از وحشت) برهنه می گردد و دعوت به سجود می شوند، اما نمی توانند (سجود کنند). این در حالی است که چشمهایشان (از شدت شرمساری) به زیر افتاده، و ذلت و خواری وجودشان را فرا گرفته؛ آنها پیش از این دعوت به سجود می شدند در حالی که سالم بودند (ولی امروز دیگر توانایی آن را ندارند). قلم، ۴۲ و ۴۳.

۱۱. رک. اعراف، ۱۱؛ حجر، ۳۱، ۳۲ و ۳۳؛ کهف، ۵۰؛ طه، ۱۱۶.

سجده فرشتگان بر خداوند نیز، از موضوعات پر تکرار آیات سجده است!

(فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ: همه فرشتگان، بی استثنا، سجده کردند.)

خداوند مومنان را به سجده، امر می کند و از آنان می خواهد که همراه رکوع، سجده کنند. امر به سجده به صورت فردی و جمعی^۵ نیز، از دیگر موضوعات آیات سجده می باشد. سجده ساحران زمان فرعون، پس از مشاهده آثار قدرت پروردگار توسط حضرت موسی (ع) نیز در همین بخش اشاره شده است.^۶ اصحاب رسول خدا (ص) در قرآن به عنوان افرادی که در حال سجده هستند و در سیمای آنان، آثار سجده مشهود است، معرفی می شوند.^۷

دانیان واقعی بر اساس قرآن کسانی هستند که اهل سجده هستند، شبانه، نماز را اقامه می کنند، از آخرت پروا دارند و به رحمت پروردگار امیدوارند!

^۱ رک. بقره، ۳۴؛ حجر، ۲۹؛ ص، ۷۲.

^۲ حجر، ۳۰.

^۳ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَ اسْجُدُوا وَ اعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَ افْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ: ای کسانی که ایمان آورده اید! رکوع کنید، و سجود بجا آورید، و پروردگارتان را عبادت کنید، و کار نیک انجام دهید، شاید رستگار شوید. حج، ۷۷.

^۴ علق، ۱۹.

^۵ فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَ اعْبُدُوا: حال که چنین است همه برای خدا سجده کنید و او را بپرستید. نجم، ۶۲.

^۶ رک. انسان، ۲۶؛

^۷ رک. اعراف، ۱۲۰؛ طه، ۷۰؛ شعرا، ۴۶.

^۸ فتح، ۲۹.

^۹ أَمَّنْ هُوَ قَائِمٌ أَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَ قَائِمًا يُحْذِرُ الْآخِرَةَ وَ يَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ: (آیا چنین کسی با ارزش است) یا کسی که در ساعات شب به عبادت مشغول

ویرانی آنها نمود؟! شایسته نیست آنان، جز با ترس و وحشت، وارد این (کانونهای عبادت) شوند. بهره آنها در دنیا (فقط) رسوایی است و در سرای دیگر، عذاب عظیم (الهی):

۴. ضرورت توجه به قبله در حال نماز

توجه به قبله، در نماز فردی و در نماز جماعت یکی از فرامین خداوند در آیات سجده است. از اینرو خداوند، انسان را به طور فردی و به صورت جمعی^۵، مخاطب قرار داده و از او می‌خواهد که به هنگام نماز، به سوی مسجدالحرام، نماز را اقامه کرده و صورت خویش را متوجه کعبه، خانه ی خدا، گرداند.

(وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ: از هر جا (و از هر شهر و نقطه‌ای) خارج شدی، (به هنگام نماز)، روی خود را به جانب «مسجد الحرام» کن! این دستور حقی از طرف پروردگار توست! و خداوند، از آنچه انجام می‌دهید، غافل نیست.)^۶

طبرسی در علت تکرار آیه ی "فول وجهک شطر المسجد الحرام" در آیات ۱۴۴، ۱۴۹ و ۱۵۰ سوره ی بقره دو وجه را ذکر کرده است. اول: هر چند لفظ در این دو آیه متحد است ولی معنا مختلف می‌باشد، زیرا مراد از آیه قبل این است که: «من حیث خرجت منصرفاً عن التوجه الی بیت المقدس» یعنی در هر حالی که از توجه به بیت المقدس منصرف شدی روی بطرف مسجد الحرام برگردان و مراد در این آیه این است که: «این ما کنت من البلاد» یعنی در هر شهر و در هر نقطه‌ای و در هر جهتی از جهات «کعبه» که باشی رو بجانب مسجد الحرام کن». دوم: برای اینکه حکم توجه به بیت المقدس که مدت‌ها قبله مسلمانان بود، نسخ گردد احتیاج شدیدی به تأکید داشت و آن تنها از راه

فرشتگان گفتیم: «برای آدم سجده و خضوع کنید!» همگی سجده کردند؛ جز ابلیس که سر باز زد، و تکبر ورزید، (و به خاطر نافرمانی و تکبرش) از کافران شد. بقره، ۳۴.

خداوند، ابلیس را از جنیان بر شمرده و استکبار، کبر، نخوت و خود برتریینی او را باعث هلاکت، رانده شدن از بهشت و لعنت الاهی، می‌داند! وقتی خداوند از ابلیس درباره علت نافرمانی او سؤال می‌کند، او در پاسخ می‌گوید: خلقت انسان از خاک است و خلقت من از آتش، پس سجده بر انسان، برای من که جنس برتر هستم، سزاوار نیست.^۷

۳. ظلم شماری جلوگیری از نام خدا در مسجد

ظالم ترین ظالمان کسانی هستند که از یاد خدا در مسجد جلوگیری می‌کنند و تلاش برای ویرانی مساجد و جلوگیری از حضور مردم در مساجد و به طور خاص از مسجد الحرام می‌کنند!

(وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ: کیست ستمکارتر از آن کس که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرد و سعی در

^۱ کهف، ۵۰.

^۲ ص، ۷۷.

^۳ قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ: گفت: ای ابلیس! چه چیز مانع تو شد که بر مخلوقی که با قدرت خود او را آفریدم سجده کنی؟! آیا تکبر کردی یا از برترینها بودی؟! (برتر از اینکه فرمان سجود به تو داده شود!). ص، ۷۵. رک. همچنین اعراف، ۱۲؛ حجر، ۳۳؛ اسرا، ۶۱.

^۴ وَمَا لَهُمْ أَلَّا يَعْذِبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِلَّا أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ: چرا خدا آنها را مجازات نکند، با اینکه از (عبادت موحدان در کنار) مسجد الحرام جلوگیری می‌کنند در حالی که سرپرست آن نیستند؟! سرپرست آن، فقط پرهیزگارانند؛ ولی بیشتر آنها نمی‌دانند. انفال، ۳۴.

^۵ رک. بقره، ۱۱۴؛ بقره، ۲۱۷؛ حج، ۲۵؛ فتح، ۲۵.

^۶ بقره، ۱۴۴.

^۷ بقره، ۱۵۰.

^۸ بقره، ۱۴۹.

تکرار، حاصل میگردید و لذا این حکم مکرراً تذکر داده شده است.^۱

۵. اهمیت سجده شکر نعمت

سجده برای شکرگزاری از پروردگار، از موضوعات حایز اهمیتی است که در آیات سجده به آن پرداخته شده است. از اینرو بنی اسرائیل مامور می شوند که در کمال تواضع و خاکساری یعنی در حال سجده، در پیشگاه خداوند، حاضر شوند. سجده کردن هنگام قرائت قرآن، از موضوعاتی است که در آیات سجده قرار دارد.

قُلْ آمَنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا: بگو: «خواه به آن ایمان بیاورید، و خواه ایمان نیاورید، کسانی که پیش از آن به آنها دانش داده شده، هنگامی که (این آیات) بر آنان خوانده می شود، سجدهکنان به خاک می افتند.»^۲

۶. ضرورت حفظ حرمت حریم مسجد

مسجد در آیات قرآن، حریم ویژه ای دارد. خداوند، قطعه زمینی را که شخصی برای مسجد وقف کرده است، از او پذیرفته و آن را خانه ی خود، نامگذاری می کند. خانه ای که مردم با خدا به راحتی ارتباط برقرار کنند و ارتباطات اجتماعی مومنانه، شکل یابد. این خانه دیگر ملک واقف نیست، قابل برگشت به ملک یا مالک سابق هم نیست؛ بلکه متعلق به خداوند است و شرایط ویژه بر آن بار می شود.

خداوند پیامبران خود، ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) را مامور می کند تا مسجد را برای نمازگزاران، تطهیر کنند؛ قتل، غارت،

تجاوز، تعدی و هر نوع عملی که به نوعی با روح صلح، آرامش و حضور قلب، منافات دارد، در آن پذیرفته نیست. مردم مامور شده اند برای رفتن به آن، زینت کنند و با خانواده به سوی مسجد روند. البته به جهت حفظ حریم مسجد، مباشرت با همسر در مسجد و در حال اعتکاف، ممنوع اعلام شده است.

(...و لَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ: و در حالی که در مساجد به اعتکاف پرداخته اید، با زنان آمیزش نکنید! این، مرزهای الهی است؛ پس به آن نزدیک نشوید! خداوند، این چنین آیات خود را برای مردم، روشن می سازد، باشد که پرهیزکار گردند.)^۳

۷. آبادانی مسجد با ایمان و عمل صالح

عمران و آبادانی مسجد برای هر کس امکان پذیر نیست. از اینرو خداوند صریحاً در قرآن اشاره می کند که مشرکان به هیچ وجه حق نزدیکی به مسجد الحرام را ندارند و از دیگر سو حق عمران و آبادانی هیچ مسجدی را هم ندارند. اگرچه عمران و آبادانی مسجد مهم است، آنچنانکه سیراب کردن حجاج بیت الله الحرام نیز قابل اهمیت است، ولی آنچه مهمتر از آنهاست: ایمان به خدا، ایمان به آخرت، انجام اعمال صالح و جهاد در راه خداوند است. بنابراین برای عمران و آبادانی مادی و معنوی مسجد شرایطی لازم است که خداوند در آیه هیجدهم سوره توبه به آن اشاره کرده است. ایمان به خدا، ایمان به روز قیامت، اقامه ی نماز، پرداخت زکات و عدم ترس از غیر خدا، جملگی شرایط آبادانی مساجد هستند.

^۱ بقره، ۱۹۱.

^۲ اعراف، ۳۱.

^۳ بقره، ۱۸۷.

^۴ توبه، ۲۸.

^۵ توبه، ۱۷.

^۶ توبه، ۱۹.

^۱ ترجمه تفسیر مجمع البیان، طبرسی، فضل بن حسن، ج ۲، ص ۱۱۳.

^۲ نسا، ۱۵۴.

^۳ اسرا، ۱۰۷. همچنین رک: انشاق، ۲۰؛ سجده، ۱۵؛ مریم، ۵۸.

^۴ جن، ۱۸.

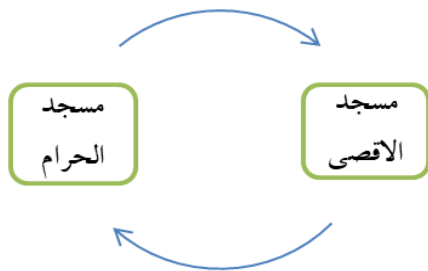
^۵ بقره، ۱۲۵.

بر می شمرد. شاید بتوان گفت آنچه پیامبر (ص) را به معراج می برد، انس و ارتباط با مسجد است. انس و ارتباط با مسجد است که پیامبر (ص) را به مقام عبودیت رسانده و او را از سجده در مسجد، به بلندای آسمان عروج می دهد، و اگرچه شهر مکه ارزشمند است ولی مسجدالحرام این ارزش را چند برابر می کند.^۴

(سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ: پاک و منزّه است خدایی که بنده اش را در یک شب، از مسجد الحرام به مسجد الاقصی - که گرداگردش را پربرکت ساخته ایم - برد، تا برخی از آیات خود را به او نشان دهیم؛ چرا که او شنوا و بیناست.^۴

معراج

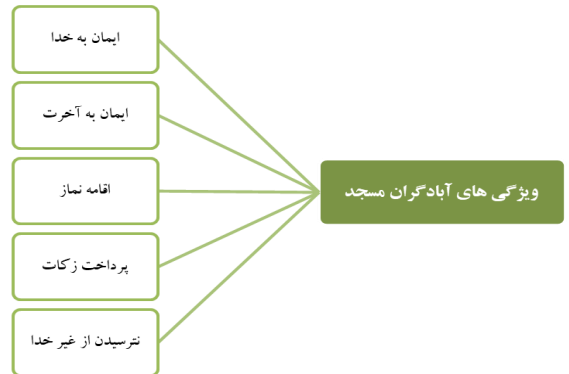
۹. تدبیر الهی در محافظت از مکان های عبادی

حمایت و محافظت از تمامی مکانهای عبادی به عنوان یکی از موضوعات کلیدی در میان آیات سجده است. خداوند با قالب های متعدد و متنوع در صدد حفظ و نگاهداشت مکان های عبادی است. آنان که قصد تخریب مکان های عبادی را دارند، در مقابل هم قرار می گیرند و یکدیگر را نابود می کنند ولی

^۴ رک. تفسیر تسنیم، ذیل آیه اول سوره اسراء، جواد آملی، عبدالله.

^۵ اسراء، ۱.

(إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ: مساجد خدا را تنها کسی آباد می کند که ایمان به خدا و روز قیامت آورده، و نماز را برپا دارد، و زکات را پردازد، و جز از خدا ترسد؛ امید است چنین گروهی از هدایت یافتگان باشند.)

۸. معراج از مسجد به مسجد

آغاز معراج رسول اعظم (ص) از مسجد است و فرجام آن نیز مسجد است. اگرچه بر اساس تفاسیر مختلف و گزارش تاریخی واقعه، درباره ی ابتدای معراج، اقوال دیگری هم نقل شده است و مکان هایی چون: خانه یکی از بستگان پیامبر، خانه ای در نزدیکی کعبه، یکی از خانه های شهر مکه و... را به عنوان ابتدای سفر معراج بیان کرده اند؛ ولی قرآن با صراحت، ابتدای معراج را مسجدالحرام دانسته و انتهای آن را نیز مسجد الاقصی^۳

^۱ توبه، ۱۸.

^۲ رک. التبیان فی تفسیر القرآن، طوسی، محمد بن حسن، ج ۶، ص ۴۴۶.

^۳ مراد از "مسجد اقصی" به قرینه جمله "الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ" بیت المقدس است و کلمه "اقصی" از ماده "فصو" و این ماده به معنای دوری است، و اگر مسجد بیت المقدس را مسجد الاقصی نامیده بدین جهت است که این مسجد نسبت به محل زندگی رسول خدا (ص) و مخاطبینی که با اویند از مسجد الحرام خیلی دور است، زیرا محل زندگی ایشان شهر مکه است که مسجد الحرام در همانجا است. ترجمه تفسیر المیزان، ج ۷، ص ۱۳، طباطبایی، محمد حسین.

شود، آنگاه آنجا دیگر عبادتگاه نیست بلکه خانه آسیب رساندن و کفر و تفرقه است^۵ و ویرانی آن از ابقاء، برتر و بهتر است. (وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ: (گروهی دیگر از آنها) کسانی هستند که مسجدی ساختند برای زیان (به مسلمانان)، و (تقویت) کفر، و تفرقه افکنی میان مؤمنان، و کمینگاه برای کسی که از پیش با خدا و پیامبرش مبارزه کرده بود؛ آنها سوگند یاد می‌کنند که: «جز نیکی (و خدمت)، نظری نداشته‌ایم!» اما خداوند گواهی می‌دهد که آنها دروغگو هستند.)

۱۱. تحقق نصرت الاهی با ورود به مسجد الحرام
مسلمانان برای مدت نسبتاً طولانی در انتظار بازگشت به مکه و مسجد الحرام بودند؛ وعده ی الاهی محقق شد و آنان وارد مکه شدند؛ اما تعبیر قرآن تعبیری بسیار ویژه است. ورود به مسجد، آنهم مسجد الحرام در رویای پیامبر (ص) اشاره می‌شود و مومنین می‌توانند برای عمل عبادی حج، وارد خانه ی خدا شوند. اهمیت خانه ی خدا و اعمال عبادی آن به وضوح در آیه مشهود است.

(لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمَنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا: خداوند آنچه را به پیامبرش در عالم خواب نشان داد راست گفت؛ بطور قطع همه شما بخواست خدا وارد مسجد الحرام می‌شوید در نهایت امنیت و در حالی که سرهای خود را تراشیده یا کوتاه کرده‌اید و از هیچ کس ترس و وحشتی ندارید؛ ولی خداوند چیزهایی را می‌دانست

مسجد، معبد، کلیسا، کنیسه، صومعه و دیر، سالم از گزند باقی می‌مانند. این وعده ی خداوند برای حفظ دین و دینداران است. (وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدٌ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ: و اگر خداوند بعضی از مردم را بوسیله بعضی دیگر دفع نکند، دیرها و صومعه‌ها، و معابد یهود و نصارا، و مساجدی که نام خدا در آن بسیار برده می‌شود، ویران می‌گردد! و خداوند کسانی را که یاری او کنند (و از آیینش دفاع نمایند) یاری می‌کند؛ خداوند قوی و شکست ناپذیر است.)

فخر رازی تدبیر الاهی در محافظت از مکان های عبادی را به این صورت بیان می‌دارد: اجازه ی فرمان جهاد الاهی به مومنان و دین باوران از هر دینی که باشند، تدبیری از جانب خداوند برای حفظ مکان های عبادی است. البته ایشان از کلبی و دیگران نیز وجوه دیگری را نقل کرده است.

۱۰. مسجد ضرار: عامل ایجاد تفرقه

مساجد از آن خداست^۶. پایه و اساس مسجد نیز تقوا و پرهیزگاری است. بنابراین پیامبر خدا (ص) امر شده است تا در مسجدی که ضرر به مسلمانان می‌زند (مسجد ضرار) و باعث ایجاد تفرقه میان مسلمانان می‌شود، نماز نخواند و آنان را به حال خود رها کند^۷. به وضوح مشهود است که فضای فیزیکی مسجد از این جهت مهم است که محل اجتماع مومنان است، مرکزی برای عبودیت و ارتباط با حضرت معبود، حال اگر فضایی احداث شود که باعث ایجاد تفرقه و کفر میان مسلمانان

^۱ حج، ۴۰.

^۲ رک. التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، فخر رازی، محمد بن عمر، ج ۲۳، ص

۲۲۹.

^۳ جن، ۱۸.

^۴ توبه، ۱۰۸.

^۵ التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، طبرانی، سلیمان بن احمد، ج

۳، ص ۳۵۵.

^۶ توبه، ۱۰۷.

صاحب تفسیر التحریر و التنویر در ذیل آیه، از احداث مسجد بر مزار قدیسان و مومنان به عنوان یک سنت مسیحی، یاد می کند و بیان می دارد که در آن زمان، ایجاد مسجد بر قبور مومنان، در سنت مسیحی، امری پسندیده بود تا مردم با حضور در آن مکان، خدا را یاد کنند ولی با آمدن اسلام از این سنت نهی شد؛ تا باعث خدائنگاری مومنان و قدیسان نشود.^۳ سید قطب نیز روایتی را از پیامبر اسلام (ص)، به نقل از ابن کثیر در تفسیر آورده: "لعن الله اليهود و النصارى، اتخذوا قبور انبيائهم و صالحهم مساجد: خدا یهود و نصارا را لعنت کند، زیرا آنان قبور پیامبران و نیکوکاران خود را محل عبادت قرار می دهند."^۴

۶- نتیجه گیری

از میان دوازده مقوله فوق، چهار مورد اول به ترتیب دارای بیشترین فراوانی هستند. بیش از نیمی از آیات ۸۱ گانه، در چهار مورد اول قرار دارند و نیم دوم آیات، میان هشت مقوله ی بعدی تقسیم می شوند. جالب تر اینکه حدود یک سوم از آیات مزبور در مقوله ی اول یعنی سجده همگانی، جای می گیرند. شاید بتوان کرنش، تواضع و فروتنی موجودات عالم، به ساحت قدس پروردگار را، مهمترین دلیل عبودیت پروردگار دانست.

۱. دو مقوله ی سجده همگانی و سجده شکر، اهمیت و جایگاه کرنش و تواضع در پیشگاه معبود را به عالی ترین وجه نشان می دهند. سجده، نزدیک ترین حالت قرب به خداوند است و مسجد بهترین و برترین مکان برای قرب پروردگار است. از اینرو آیات مربوط به سجده همگانی و سجده شکر با مسجد، رابطه مستقیم دارند.
۲. در نقطه ی مقابل کرنش و تعظیم در برابر پروردگار، عدم تعظیم و استنکاف از سجده است که مربوط به ابلیس و لشکریان ابلیس می باشد؛ که از روی کبر و نخوت

که شما نمی دانستید (و در این تأخیر حکمتی بود)؛ و قبل از آن، فتح نزدیکی (برای شما) قرار داده است.)

۱۲. بنای مسجد به یادبود اصحاب کهف

اصحاب کهف مورد عنایت پروردگار قرار گرفتند و برای مدت ۳۰۹ سال با مردم زمان خود ارتباط نداشتند. پس از سه قرن بنا به حکمت الهی و نشان دادن وعده ی الهی در رابطه با معاد، با مردم ارتباط برقرار کردند و خداوند به این صورت، وعده ی خود را بر آنان محقق ساخت و مردم زمان نیز به قدرت خداوند و روز قیامت، پی بردند. پس از آن اصحاب کهف به امر خداوند به خواب ابدی فرو رفتند. عده ای از مردم گفتند: بنایی بر آنها بسازیم تا از نظرها پنهان شوند؛ ولی عده ای از مومنان با مشاهده ی این معجزه ی پروردگار و آگاهی از راز قیامت، گفتند: بهتر است برای یادبود آنها مسجدی بسازیم، تا با سجده بر درگاه پروردگار همیشه معاد و قیامت را به یاد آوریم و از این معجزه ی پروردگار عبرت گیریم.

(وَكَذَلِكَ أَعْرَضْنَا عَنْهُمْ لِيَعْلَمُوا أَنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا؛ و اینچنین مردم را متوجه حال آنها کردیم، تا بدانند که وعده خداوند (در مورد رستاخیز) حق است؛ و در پایان جهان و قیامت قیامت شکمی نیست! در آن هنگام که میان خود درباره کار خویش نزاع داشتند، گروهی می گفتند: «بنایی بر آنان بسازید (تا برای همیشه از نظر پنهان شوند! و از آنها سخن نگوید که) پروردگارشان از وضع آنها آگاهتر است!» ولی آنها که از رازشان آگاهی یافتند (و آن را دلیلی بر رستاخیز دیدند) گفتند: «ما مسجدی در کنار (مدفن) آنها می سازیم (تا خاطره آنان فراموش نشود).»^۱

^۱ فتح، ۲۷.

^۲ کهف، ۲۱.

^۳ تفسیر التحریر و التنویر، ابن عاشور، محمد طاهر، ج ۱۵، ص ۴۳.

^۴ فی ظلال القرآن، قطب، سید، ج ۴، ۲۲۶۴.

^۵ اصول کافی، ج ۳، ص ۳۲۳.

۳. محافظت از مکان های عبادی و مساجد، که در آنها نام و یاد پروردگار برده می شود، به عهده پروردگار است. خداوند با طراحی نقشه عظیم حفظ و حفاظت از مکان های عبادی، با هلاکت و نابودی ویرانگران مادی و معنوی عبادتگاهها و مساجد، طرح عظیم خویش را عملیاتی و اجرایی می کند. نکته حائز اهمیت اینکه جایگاه مکان های عبادی و مساجد نزد پروردگار آنچنان با عظمت و گرانبستگی است که برای حفظ آنها، جانهای ویرانگران نیز باید ستانده شود تا خانه های نور پروردگار، برای هدایت آحاد بشر، علی الدوام روشنی بخش باقی ماند؛ از اینرو این دسته از آیات نیز که در مقوله نهم قرار دارند، با مسجد در ارتباط مستقیم هستند.
۴. کسانی که قصد آبادانی مادی یا معنوی مساجد را دارند، باید به زیور ایمان به خدا و آخرت، آراسته باشند، از غیر خدا ترسند و اهل نماز و پرداخت زکات باشند، آنگاه شرط عمران و آبادانی مسجد را پیدا می کنند، همانگونه که مشاهده می شود، مقوله ی هفتم یعنی آبادانی مسجد نیز در ارتباط مستقیم با مسجد می باشد.
۵. عده ای برای ایجاد تفرقه و نفاق میان مسلمانان، احداث مسجد را دست آویز خویش قرار داده و سعی می کنند تا با ایجاد مسجد، خانه ای برای کفر و نفاق بنا کنند، این افراد مورد نکوهش قرآن قرار گرفته و مسجد آنان نیز ضرار و مطرود مسلمین می شود. آیات مربوط به مقوله ی دهم نیز ارتباط معنادار و معکوس با مسجد دارند.
۶. کسانی که از شهر و دیار خود، شهر مکه رانده شده اند و علاقمندان زیارت خانه خدا، از جانب خداوند وعده زیارت خانه ی خدا را دریافت می دارند. وعده ی خدا با زیارت مسجدالحرام، خانه ی خدا، محقق می شود. بنابراین این آیات مندرج در مقوله ی یازدهم نیز، با مسجد در ارتباط مستقیم هستند.
۷. حریم مسجد، حریمی ویژه و ارزشمند است و حفظ و حراست از آن نیز بر هر مسلمانی واجب و ضروری است. از اینرو مقوله ی ششم یعنی حریم مسجد نیز در ارتباط مستقیم با مسجد است.
۸. مقوله ی چهارم، توجه به قبله به صورت فردی یا جمعی، نیز از مقوله هایی است، که با مسجد در ارتباط مستقیم است. چراکه توجه همگانی از جای جای جهان و برای تمام مسلمانان جهان، به سوی مسجد یعنی مسجدالحرام، است.
۹. اگر کسی به هر دلیل مانع عبادت بندگان خدا در مسجد شود یا به هر دلیل از یاد خدا در مسجد جلوگیری کند؛ از دیدگاه قرآن، ظالم ترین ظالمان شناخته شده و گناه آن، بس عظیم است. از اینرو مقوله ی سوم نیز در ارتباط معنادار و البته معکوس با مسجد است.
۱۰. از نکات جالب توجه، آغاز معراج، سفر آسمانی پیامبر اعظم (ص)، از مسجد، مسجدالحرام و به سوی مقصد نهایی، مسجد یعنی مسجد الاقصی می باشد. بنابراین مقوله هشتم نیز در ارتباط مستقیم با مسجد می باشد.
۱۱. مسجد یادبود اصحاب کهف، مسجد و عبادتگاهی است که قرار است در کنار مزار اصحاب کهف، این مردان نیک الهی، به جهت یادبود آنان، بنا شود. همانگونه که مشاهده

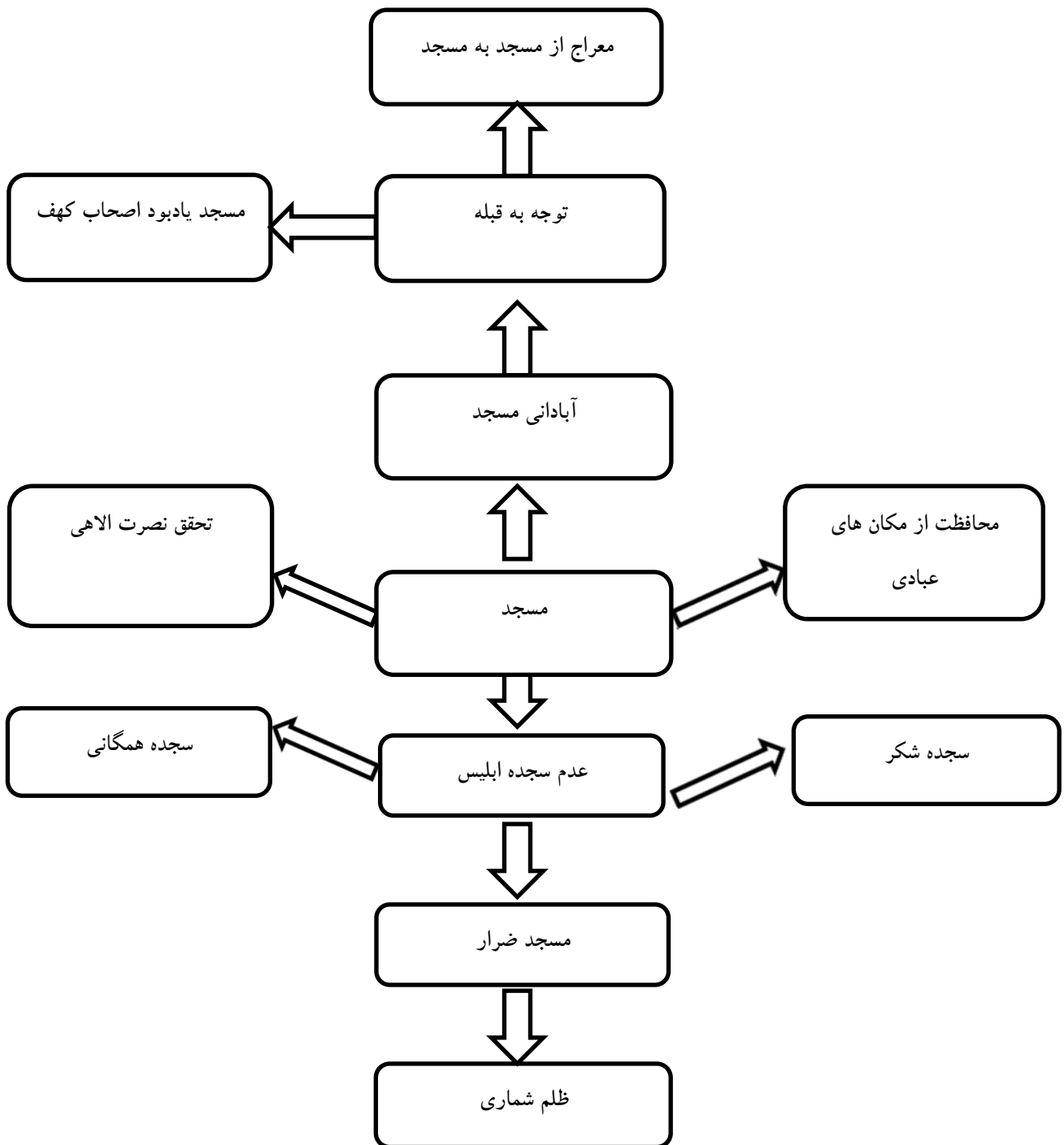
^۱ منظور از مسجد در اینجا، معنای لغوی مسجد، یعنی محل سجده است.

اگرچه برخی رابطه مستقیم و برخی رابطه معکوس دارند ولی در مجموع یک شبکه معنایی را به وجود می آورند که در جدول و نمودار زیر به آن پرداخته شده است.

می شود، آیات مربوط به مقوله ی دوازدهم نیز در ارتباط مستقیم با مسجد است. بر اساس آنچه گذشت به روشنی مشهود است که تمام آیات هشتاد و یک گانه سجده، در ارتباط با مسجد هستند،

جدول نمایش معناداری ارتباط مقوله های ۱۲ گانه آیات سجده با مسجد

ردیف	مقوله های ۱۲ گانه	رابطه	معنادار	مستقیم	معکوس	توضیحات
۱	سجده همگانی	✓	✓	✓		سجده همگانی آفریدگان برای خدا
۲	عدم سجده ابلیس	✓	✓		✓	عدم سجده ابلیس از روی کبر
۳	ظلم شماری	✓	✓		✓	ظلم شماری جلوگیری از نام خدا
۴	توجه به قبله	✓	✓	✓		ضرورت توجه به قبله در حال نماز
۵	سجده شکر	✓	✓	✓		اهمیت سجده شکر نعمت
۶	حریم مسجد	✓	✓	✓		ضرورت حفظ حرمت حریم مسجد
۷	آبادانی مسجد	✓	✓	✓		آبادانی مسجد با ایمان و عمل صالح
۸	معراج از مسجد به مسجد	✓	✓	✓		مسجدالحرام/مسجدالاقصی
۹	محافظت از مکان های عبادی	✓	✓	✓		تدبیر الاهی
۱۰	مسجد ضرار	✓	✓		✓	مسجد ضرار: عامل ایجاد تفرقه
۱۱	تحقق نصرت الاهی	✓	✓	✓		با ورود به مسجد الحرام
۱۲	مسجد یادبود اصحاب کهف	✓	✓	✓		بنای مسجد به یادبود اصحاب کهف

شبکه معنایی مقوله های ۱۲ گانه آیات سجده

کتابنامه:

قرآن مجید

طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه تفسیر مجمع البیان، (مترجم: حسین نوری همدانی)، ایران، تهران: چاپ: فراهانی، ۱۳۵۰ش.

طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، اردن، اربد: دار الكتاب الثقافی، ۲۰۰۸ م.

طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، لبنان، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، رسولی، هاشم (مترجم)، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی، ۱۳۴۴ ق.

مجددی برکتی، محمد عمیم الاحسان، التعریفات الفقہیہ، بیروت: دار الکتب العلمیہ، ۲۰۰۹ م.

مشکینی اردبیلی، علی، مصطلحات الفقہ و معظم عناوینہ الموضوعیة، قم: نشر الہادی، ۱۴۱۹ ق.

نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسایل و مستنبط المسائل، بیروت: مؤسسہ آل البیت (ع)، ۱۹۸۷ م.

ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر و التنویر، لبنان، بیروت: مؤسسہ التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ق.

ازهری، محمد بن احمد، تہذیب اللغۃ، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۲۰۰۱ م.

جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۷ش.

خطیبی کوشکک، محمد، فرهنگ شیعه، قم: زمزم ہدایت، ۱۳۸۶ش.

راغب اصفہانی، حسین ابن محمد، ترجمہ و تحقیق مفردات الالفاظ القرآن، بیروت: دار الشامیہ، ۱۴۱۲ ق.

سجادی، سید جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، تهران: کومش، ۱۳۷۳ش.

فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.

فراہیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: مؤسسہ دار الہجرۃ، ۱۴۰۹ ق.

قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیہ، ۱۳۷۱ش.

قطب، سید، فی ظلال القرآن، لبنان، بیروت: دار الشروق، ۱۴۲۵ ق.

طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، مترجم: محمد باقر موسوی، قم: جامعہ مدرسین حوزہ علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ش.